

II.

Széppróza.

Próza-irodalmunk a tizennyolcadik század közepéig majdnem kizárólag tudományos munkákból állt; a szépirodalom körébe tartozó prózai munkák is vallás-erkölcsi tartalmuak vagy legalább hasonló célzatúak voltak. A valódi széppróza a tizennyolcadik században, — a „hanyatlás korában“ — született meg. Első művelője, kit azonban a széppróza-író neve mint fordítót csak részben illet meg, hallerkői Haller László ¹⁾ gróf volt. Haller 1717-ben született s már fiatal korában kormányhivatalt vállalt; később Máramaros vármegye főispáni székébe jutott, s már bírónak volt kiszemelve a hétszemélyes táblához, midőn elköltözött az élők sorából. (1751.) Kéziratai között megtalálták Fénelon Télémaquejának ²⁾ fordítását, mely később ezen cím alatt látott napvilágot: „Telemakus bujdosásának történetei, melyeket francia nyelven irt Féneloni Salignac Ferenc kameraki ³⁾ érsek, magyarra

¹⁾ Horányi Memoria Hung. II. 72. Katona Hist. Crit. XXXIX, 957. Szilágyi S. Erdély irodalomtört. (B. Szemle VI. 1859. 38.) Toldy Költ. Tört. II. 99.

²⁾ „Les aventures de Télémaque, fils d' Ulysse.“ Paris, 1717.

³⁾ Cambray-i.

fordított Hallerkői Haller László gróf stb.“ (Kassa 1755.) — Haller nyelve — mert mint fordítónak csak ebben áll érdeme — jelentékeny haladás tanujele, mind hajlékonyság, mind tisztaság és széphangzat tekintetében; hibája az, hogy nem mindig szabatos, hanem igen hajlandó az áradozásra. Az olvasó-közönség nagyon kedvezőleg fogadta e fordítást, s hogy sokáig kedves olvasmánya maradt, bizonyítják az újabb és újabb kiadások, melyek szükségessé váltak (1758, 1770, 1775). — Több joggal foglalhat helyet a próza művészi kezelői közt Faludi Ferenc ¹⁾, a költő, ki erkölcsi munkákat fordított és irt, melyenek: „Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes ember“ (Nagyszombat (1748), mely Dorell angol jezsuita műve nyomán készült. Tartalma: a főrendek erkölcsi kötelességeiről való oktatás, beszélgetések alakjában. „Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes asszony“ (U. o. 1748.) Tartalma: a nők-höz intézett feddések, intések, oktatások. Tükröt tart e mű — Faludi szavai szerint — „az egész patyolatos színnépnek“, hogy megláthassák, melyenek. Eszükbe juttatja hivatásukat, kötelességeiket, jóra inti őket, s „útbavezeti, hogy önnön szivek szándéka szerint szerencsés napokat lássanak e mulandóságban és dicsőséges színbe változzanak az egek közt.“ Ezzel együtt jelent meg a „Megszerzés

¹⁾ Horányi Memoria Hung. I. 661. Katona Hist. Crit. XXXIX. 949. Balogh Pál. A philosophia hazánkban. (Philos. Pályamunk. I. 1835, 67.) Fasc. Eccles. 1842. II. 132. Pauer. Egyh. r. érd. 464. Toldy. M. Költők Élete. I. 136. Költ. Tört. II. 104.

a hadi és udvari hivatalról“, mely szintén Dorell műve. Továbbá: „Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatótt nemes urfi“ Dorell után (U. o. 1771.), mely csipdes, gúnyol, korhol, példákat hoz föl; ellene támad a hivalkodásnak, a veszedelmes játék-, szitkozódás-, tékozlás-, tobzódásnak, s tiszta életre, komoly foglalkozásra inti a nemes ifjakat. — „Bölcs és figyelmetes udvari ember“ (Nagyszombat, 1750—1771) Gracián Boldizsár nyomán. Ezzel fegyvert, oltalomeszközt kívánt a hamis világ ellen adni — ugymond — „s nem rossz politikát hinteni nemzete elé.“ — Ezen művei esnek korszakunkba; megemlíthetjük azonban a többit is, melyeknek: „Szent ember, vagyis szent életre vezérlő istenes oktató-sók“ (Pozsony, 1773), mely isten szeretetéről, a forogó világ haszontalanságáról, az élet mulandóságáról stb. beszél, még pedig ugyanegy dologról különféleképen, hogy mindenki megértse. Ez Faludinak egyetlen eredeti erkölcsi műve. — A „Bölcs ember, vagyis az erkölcsös bölcseségre vezérlő rövid oktatások“ (Pozsony, 1778) egy névtelen német munkának átdolgozása. — A „Téli Éjtszakák“~~-ről~~ (Pozsony, 1787) Toldy azt mondja, hogy talán eredeti mű, véleményünk szerint azonban ama németre fordított spanyol munkának (Noches de Invierno) átdolgozása, mely a bevezetésül szolgáló párbeszédben van megemlítve.

Faludi a műprózában második Pázmányként tűnik föl. Nyelve erőteljes, kifejezései választékosak; s míg egyrészt a tősgyökeres magyar szólásmódokat a maguk helyén ügyesen alkalmazza, s általuk stílusának magyaros zamatot ad, másrészt

hajlékony nyelvünket az idegenek finomabb kifejezéseihez idomítja. szerencsésen egyeztetve össze a férfias erőteljességet a finom eleganciával, kellemmel. Művei a maguk korában nagy kedveltségnek örvendettek, és több kiadásban forogtak közkézben; s ha ma tartalmuknál fogva a nagy közönség elfordul is tőlük, a nyelvész, s talán az aesthetikus is haszonnal olvashatja.

Tagadhatatlan, hogy Hallernek és Faludinak sokat köszönhet prózánk, s ebbeli érdemüket senki sem teheti kétségessé. De szép nyelvük nem feledteti velünk, hogy munkáik csak fordítások vagy átdolgozások. Az a férfiú, kinél sem a nyelv szépsége, sem az eredetiség nem hiányzott, s a ki prózája által örökfényű nevet biztosított magának irodalmunkban, zágonyi Mikes Kelemen ¹⁾ volt. Mikes 1690-ben született; atyját még gyermekkorában elvesztette, azért rokona, Mikes Mihály gondoskodott róla, s beadta a kolozsvári jezsuiták convictusába, később pedig beszerezte II. Rákóczy Ferenc mellé „belső inasnak“. A háború nem igen érdekelte Mikest, s külföldre is csak ura iránti szeretetből és ragaszkodásból ment. „Én nekem — ugymond — soha, semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy igen szerettem az

¹⁾ K a t o n a Hist. Crit. XXXIX. 978. S z i l á g y i S. Erdély irodalomtört. (B. Szemle. V. 1859. 52.) U. a. Mikes Kelemen. (Koszorú 1863. I. 265. 289.) T o l d y. M. államférfiak és írók II. 3. B a r á t h F e r e n c. Zágoni MikesKelemen. (Vasárn. Ujs. 1874. 434, 450.) P. S z a t h m á r y K. Mikes Kelemen kiadatlan két műve. (Hon 1875. 92, 93. sz.) P u l s z k y F e r e n c. Mikes Kelemen kéziratairól. (Kisf. Társ. Évl. X. 1874—5. 154.)

öreg fejedelmet.“ Készséggel ment Rákóczy kíséretében Lengyelországba, azután a francia udvarhoz, s végre 1717-ben kiszállt vele Gallipoliban. Hosszú ideig költöztek ide-oda a menekültek; Drinápolyban, majd Jenikőben laktak, végre a porta Rodostót rendelte nekik állandó lakóhelyül. Innen Mikes többször tett látogatást Perában, Bercsényiné házában, hol egy nővel ismerkedett meg, a ki iránt csakhamar gyengéd szerelemre gyuladt. De a sors útjába állt, s a nő az özvegyiségre jutott Bercsényi nejévé lett. Mikes elszomorodott, de el nem csüggedt; neki még lelki erőre volt szüksége, mert hosszú szenvedés állt előtte. — A bújdosók csendes, nyugalmas életét a lengyel trónháború, halálesetek, — köztük Rákóczyé, — zavarák meg. Rákóczy halálával véget értek Mikes jobb napjai; neki kellett átvennie a menekültek igazgatását, s ezzel sok baja volt; az ifjú Rákóczy József magaviselete is bántotta. — Új reménysugár villant föl a visszatérhetésre 1737-ben, midőn az orosz cárné és III. Károly szövettek a török ellen. Rákóczy József szövetségre lépett a portával, a menekültek Konstantinápolyba mentek, de zászlajuk alá senki sem sorakozott. Rákóczy kimerülve halt meg, a menekültek 1740-ben ismét visszatértek, megtörtén Rodostóba, s mint Arany mondja :

Bájos
Cicere
1718
2

Ott vártak sokáig, noha nem reméltek.

Nem volt kitől várni, csak a véletlentül.

Hazájuk szerelmét, ezt az örök mécsét,

Kebelük mélyében ápolgaták szentül,

Addig ápolák, hogy annak is vége lett:

Eltemeték egymást, idegen part felett.

1717 Mikes Rodostóban még huszonkét évet töltött; egymásután látta elhullani társait, kiknek aggkorában főnökükké lett, míg 1762-ben csendes megadással maga is el nem költözött az élők sorából.

1717 Általánosan ismeretes, és még csak kevéssel ez előtt is egyetlennek tartott munkája, mely őt nemzetünk remekírói közé emelte, a „Törökországi levelek“, vagy saját címezése szerint: „Constantinápolyban Groff P.... E.... írot leveli M... K....“ E leveleket egy állítólag Konstantinápolyban lakó nénjéhez (Pekri Eszterhez?) intézte, ha ugyan levelek. De inkább elfogadhatjuk Toldy Ferencnek éles elméjű kutatásokra és összevetésekre alapított véleményét, hogy e munka tervszerű egész, s nem időszakonként írt napló vagy levélgyűjtemény. „Én oly egyöntetű alkotást ismerek fel abban, — mondja Toldy, — mely, igenis, rég gyűlt anyagokból, de azonagy hangulat sugallata alatt valódi műszándékból készült.“¹⁾ — Becses adatokat szolgáltat e munka a bújdosók történetére, a török birodalom akkori viszonyaira, leginkább pedig magának Mikesnek szellemi, kedélyi életére. Örömét, fájdalmát, reményeit és lemondását, minden érzelmét és vágyát e levelekben tette le. E mellett minden sora széles olvasottságáról, ismereteiről és művelt kedélyéről tesz tanúságot. A törökök közt élt, csendes szemlélője volt az ottani állapotoknak, s tapasztalatait kellemes modorban, enyelegve, tréfálva, gúnyolódva, néha oktatta adja elénk leveleiben. Kedélyes boszankodással írja le a török étkezést

1) M. Államférfiak és Írók. II. 26.

(3. levél); gúnyolja a törököt a vendégszeretet hiánya miatt, mely neki mint magyarnak, de még inkább mint erdélyinek feltűnt (4. l.); kineveti a birodalmat, melynek miniszterei ~~mészárosok- és f~~vágókból kerülnek ki (5. l.); Törökországot „a lovak paradicsomának és az asszonyok purgatóriumának“ nevezi (15. l.); egyszer tréfálózik a halállal, (17. l.), másszor enyelegve vallja meg nyúlsvivőségét, (25. l.); majd komolyra fogva a hangot, oktatásokat ad a nőnevelésről, (27. l.); leírja saját életük módját, (37. l.); vagy a külföld ügyeivel foglalkozik (39. l.); néha még versel is, (42. l.); elmondja a selyemtenyésztés módját, (60. l.); érdekesen ecseteli nevelés- és oktatásügyünk elhanyagolt állapotát, s kifejti saját nevelési nézeteit, (62. l.); elbeszéli, hogy nevelik az ifjakat a szultán udvarában (175. l.); ismerteti a török birodalom belviszonyait, szokásait, erkölcsseit, vallását, (172.—192. l.); stb. A különben is igen érdekes művet még becsebbé teszik szép, egyszerű, vonzó stilusa, magyaros szólásmódjai, szóval korához mérve ritka szép nyelve.

A „Törökországi Levelek“-et korunkig Mikes Kelemen egyetlen munkájának tartották, s csak egy éve múlt, hogy Pulszky Ferenc több kötet kéziratot fedezett föl, melyeket azonnal Mikes műveinek gondolt, s véleményét Toldy is alaposnak találta. A kéziratok különféle tartalmú eredeti és fordított műveket foglalnak magukban, melyek közül különösen kettő kelti fel érdeklődésünket. Az egyiknek címe: „Az idő jól eltöltésének módja, mindenféle rendnek, idegen országban, idegen”

nyelvből fordítottatott magyarra“ (1742), mely párbeszédekben és beszélgetésekben polemizál a lustaság minden neme ellen; tartalma és stílusa igen kedves. — De még érdekesebb a másik, mely „Mulatságos napok“ cím alatt hat elbeszélést tartalmaz. Ezek Szilágyi István fölfedezése szerint Madame de Gomez „Journées amusantes“ című munkájából vannak fordítva, illetőleg átdolgozva, mert Mikes, a hol jónak látta, kibővítette, vagy rövidebbre vonta össze az eredetit. ¹⁾ Mutatványul közöljük itt kettőnek tartalmát, melyből érdekességükre lehet következtetni. Az első elbeszélés címe: „Eleonora de Valesco.“ — Eleonora előkelő spanyol hölgy, kit Kerm, Cromwell hajóskapitányainak egyike elrabol. A fiatal hölgy azonban egy spanyol tisztnek, don Fernandnak van eljegyezve, s Kermnek minden törekvése dacára hű marad jegyeséhez. Ezalatt atyja és jegyese keresésére indulnak, s miután minden fáradságuk hasztalan volt, az utóbbi bosszúból megtámadja az angolokat. Kerm is parancsot kap a tengerre szállásra, és férfiruhában magával viszi Eleonorát. A nő hősként viseli magát, s egy elfogott kalózhajót kap jutalmúl. Egyszer Fernand és Kerm hajója össze találkozik; a harcban a két ellenfél veszedelmesen megsebesül, de Eleonora ápoló kezei alatt mind a kettő felépül. A jegyesek összekelnek, és Kerm érzékeny búcsúvétel után visszatér hazájába. — A másik elbeszélés: „Rakima históriája.“ — Amurát

¹⁾ Ezekről bővebben szól Szilágyi a Kisfaludy-társaság 1876. jan. 26-iki gyűlésén felolvasott értekezésében.

szultán I. Ulászló legyőzése után a perzsák ellen indul. Tauris elfoglalásánál egy olasz festő kerül kezébe, kinél egy gyönyörű nőarcképet talál. A festő a szultán parancsára megvallja, hogy a kép Rakimát, egy perzsa emir leányát ábrázolja. Az emir eladja leányát a szultánnak, ki Damaskusba viszi. Mig itt mulatnak, a szultán neje, Roxan értesül a dologról, és haragjában megfojtatja a szultán öcscseit. Erre nagy zavargás támad Konstantinápolyban, hol a szultán jelenléte sürgető szükségé válik. Amurát nem akarja elhagyni Rakimát; ezt pedig egy perzsa jóslata elijesztette Konstantinápolytól. Amurát tehát maga tér vissza székvárosába, hol Roxan annyira visszanyeri kegyét, hogy a szultán sajátkezüleg öli meg hugát, ki két bátyja megölése miatt panaszt emel Roxan ellen. Ezalatt Rakima fiat szül, de a szultán közönyösen veszi a hirt. Roxan Rakima vesztén dolgozik, s Ibrahim nagyvezirt, ki Rakimát figyelmeztetni merte, megöleti. Erre nagy ingerültség támad a nép között; Roxan bűnei kiderülnek, s a szultán maga öli meg őt, de tettét azonnal megbánja. Rakimát Konstantinápolyba híja ugyan, de minden kegyét egy cserkesz-leányra, Zaimra pazarolja, s vele oly mértéktelen életet folytat, hogy belehal, Zaim fiát nevezvén ki utódává. A diván ennek ellenében a szultán harmadik testvérét, Ibrahimot kiáltja ki uralkodónak. Az érdekeiben meg rövidített Rakima Perzsiába menekül, az arab fejedelemnek, Rébának nejévé lesz, s ez hadat indít Rakima fiának, Szolimánnak érdekében a török ellen. Ibrahimot gyávasága börtönbe juttatja, utóda

Mahomed, a Zaim fia, ki helyett anyja viszi a kormányt. Réba betör, de az első csatában halálos sebet kap; Rakima Arabiába menekül és bánatában meghal.

Ennyi elég izelítőül az elbeszélésekből. „Rajtuk van — mondja Pulszky Ferenc — Mikes kedélyes írásmódjának zománca; de természetes, hogy ezeket sem George Sand, sem Miss Braddon mértékével nem mérhetjük. Ez egyszerű elbeszélések olyanok, a minőkben nagyanyáink gyönyörködtek; irányukra nézve azonban fölülmúlják a mostani kor nem egy mesterkelt és sokszor a nyelv természetével ellenkező fordítását.“ ¹⁾

¹⁾ Kisfaludy-társaság Évl. X. 1874—5. 158.